

Середницька А. Я.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови
Національного університету «Львівська політехніка»

ІДЕОГРАФІЧНИЙ СЛОВНИК ДІЄСЛІВ ПЕРЕМІЩЕННЯ ЯК ЗАСІБ ПРЕДСТАВЛЕННЯ СИСТЕМНОСТІ ЛЕКСИКИ

Анотація. У статті розглянуто проблеми укладання ідеографічного словника, що містить 8 066 лексико-семантичних варіантів дієслів переміщення сучасної української мови. Визначено місце словника серед праць сучасної лексикографії, його роль у відображенні національної картини світу української мови.

Ключові слова: ідеографічний словник, дієслова переміщення, концепт, мовна картина світу, лексико-семантичний варіант.

Постановка проблеми. Останнім часом у мовознавстві активно розвивається системний підхід до опису лексики. Особливо посилилась ця тенденція з появою сучасних технологій, які дають змогу продемонструвати в одній лексикографічній праці різні види лексичних зв'язків: гіперо-гіпонімічні, меронімічні, партонімічні, синонімічні, антонімічні, словотвірні; відтворити семантичні поля, тематичні чи лексико-семантичні групи [1, с. 21].

Розвитку системного підходу до лексики сприяють також здобутки когнітології. Науковці досліджують, як мислить людина, яким чином вона відображає у мові мисленнєві процеси і отриманий масив знань. Ю.Д. Апресян, А. Богуславський і А. Вежбицька вважають, що мовець співвідносить лексичне значення слів не безпосередньо з навколишньою дійсністю, а з концептами – узагальненими уявленнями носія мови про цю дійсність. Концепти є проміжною мисленнєвою сферою між дійсністю і мовою. Структура концептів у різних націй не збігається, на неї впливають особливості світогляду народу, його мови, культури, етнопсихології. Сукупність концептів відтворює мовну картину світу, яка відрізняється від наукової наївності, практичності, антропоцентричним підходом, високою деталізацією відображених явищ [2, с. 56–59]. Оскільки концепти є абстрактними, вони мають великий інтегральний потенціал і можуть бути використані для систематизації лексики.

Одним із найбільш поширених видів системних словників є ідеографічний словник. Реєстрові одиниці цього словника, концепти, мають лексичні відповідники, здатні виразити ці концепти у мові. Оскільки словникова стаття ідеографічного словника побудована за ономасіологічним принципом, від концепту до його лексичних відповідників, вона містить семантично пов'язані слова. За складом і структурою стаття наближається до семантичного поля, що й містить окремі лексико-семантичні групи (далі – ЛСГ). Отже, ідеографічний словник відтворює будову лексичної системи, забезпечує комплексний опис відношень між лексичними одиницями. Крім того, словник демонструє зв'язок лексичної системи мови зі знаннями про дійсність. Сукупність концептів утворює синоптичну схему – систематизоване відображення узагальнених уявлень мовців про навколишній світ, близьке до мовної картини світу [3, с. 267; 4, с. 23].

Термін «ідеографічний словник» пов'язаний з грецьким словом «ідеографія», яке можна перекласти як «записування понять». Це різновид письма, у якому знаки передають певну ідею, а не конкретний предмет, як це робить піктографія, або звуки у фонетичному правописі. Ідеографічний різновид письма можна вважати однією з перших спроб поділити світ на основні поняття і дати їм формальне вираження у вигляді знаків.

Найдавніші ідеографічні словники з'явилися у Греції та Індії. До нас дійшли грецький словник «Attikai Lexeis» (приблизно II ст. до н.е.), грецький словник Юлія Поллукса (II ст. н.е.), санскритський словник «Амаракоша» (між II і III ст. н.е.). Пізніше ідеографію розвивали розробники штучних міжнародних мов. Вони намагалися окреслити і згрупувати всі поняття, якими оперує людина, щоб створити для них лексичні відповідники.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливо активно проводили ідеографічні дослідження останні 150 років. 1852 р. П.М. Роже уклав знаменитий ідеографічний словник англійської мови, який витримав багато видань і переробок [5]. Його найвідомішими послідовниками були Е. Блан [6], П. Буассьєр [7], Р. Галліг і В. фон Вартбург [8], Ф. Дорнзайф [9], Х. Касарес [10]. Для російської мови ідеографічні словники уклали Ю.М. Караулов [11], В.В. Морковкін [12], а також колектив авторів під керівництвом Е.В. Кузнецової, а згодом Л.Г. Бабенко [13]. Останнім часом в російській лексикографії видано словник О.С. Баранова [14] та словник під ред. Н.Ю. Шведової [15]. В українському мовознавстві теоретичні ідеографічні дослідження проводили Н.П. Дарчук, І.М. Гетман, Н.Ф. Грозан, Є.А. Карпіловська, Н.Ф. Клименко, Ю.Ф. Прадід, О. Сірук, Н.В. Сніжко, Ж.П. Соколовська та інші. Укладено ідеографічний словник нової лексики [16]. Термінологічні тезауруси уклали І.В. Асмуківич, І.Я. Гродський, Н.П. Дарчук і В.М. Сорокін, С.М. Дерба, О.М. Коссака і С.Л. Маньковський, С.О. Сисоєва та І.В. Соколова, О. Сірук, В.В. Тарасова та інші.

Проте проблема ідеографічного поділу дієслів залишається для українського мовознавства **новою** і **актуальною**, оскільки більшість словників орієнтовано на ідеографічний опис іменників як частини мови, що порівняно легко підлягає такій класифікації. **Мета** нашого дослідження – описати фрагмент загальнономовного ідеографічного словника, який охопив 8 066 ЛСВ дієслів переміщення сучасної літературної української мови. Ці високочастотні дієслова належать до основного лексичного фонду, оскільки категорія переміщення є однією з визначальних у картині світу української мови. Семантика усіх дієслів має сигніфікативний, процесуальний характер і вимагає особливого підходу під час проведення ідеографічного класифікування. Ідеографічна класифікація іменників у загальнономовних тезаурусах заснована на таксономічних схемах предметів зовнішнього світу, а в термінологічних словниках – на структурі знань певної

галузі. Водночас класифікування дієслів вимагає компонентного аналізу їхньої семної структури з метою виявлення інтегральних сем, що об'єднують дієслова у великі групи. Такий індуктивний метод пошуку абстрактних узагальнень, заснований на аналізі семної структури слів, дає змогу змодельовати зміст концептів та відтворити концептуальну картину переміщення в тому вигляді, у якому вона існує в мові.

Особливу увагу під час відбору ознак змісту концептів ми звертали на лексико-семантичні семи. Лексико-граматичні ознаки, словотвірні значення, граматичні ознаки перехідності й виду стали допоміжними критеріями для поділу слів на групи всередині словникової статті, оскільки вони можуть входити до значень дієслів різних тематичних груп, а не тільки дієслів переміщення.

Щоб формалізувати компонентний аналіз ЛСВ, ми використали дефініції «Словника української мови» в 11-и томах [17], адже у визначеннях тлумачного словника відображається семна структура слова. За концепцією Е.В. Кузнецової, основний відповідник передає інтегральні семи слова, а конкретизатори – диференційні [18, с. 87].

Отримане у результаті такого аналізу мовне відображення категорії переміщення виявилось функціональним, повсякденним, побутовим, практичним, антропоцентричним. Загалом таке сприйняття дійсності характерне для мовних картин світу [19, с. 38; 20, с. 7]. Говорячи про переміщення, мовець звертає увагу на його предмет, що змінює місце розташування, засоби переміщення, його поверхню чи середовище, час і простір, у якому відбувається переміщення, його спрямованість стосовно мовця чи іншого предмета. Крім того, концепти містять суб'єктивну оцінку переміщення, ставлення мовця до цього процесу. Якоюсь мірою мовна картина переміщення перетинається з універсальною науковою, але переосмислює чи доповнює її.

Як ми встановили в результаті аналізу 8 066 ЛСВ дієслів переміщення, мовну картину цього процесу формують концепти трьох типів:

1) **просторові**: напрям, траєкторія, зміна розташування предмета в просторі. Сюди належать концепт **Напрямок переміщення**, якому підпорядковано конкретніші концепти: *Переміщатися в певному напрямку*; *Переміщатися від однієї точки в різних напрямках*; *Переміщатися всередину чого-небудь*; *Переміщатися до однієї точки з різних напрямків*; *Переміщатися догори*; *Переміщатися донизу*; *Переміщатися назад*; *Переміщатися назавні чого-небудь*; *Переміщатися уперек до чого-небудь*; *Переміщатися через що-небудь*; *Переміщатися, віддаляючись від кого-, чого-небудь*; *Переміщатися, змінюючи напрям*; *Переміщатися, наближаючись до кого-, чого-небудь*; *Переміщатися, нашоувхуючись на кого-, що-небудь*; *Примушувати переміщатися в певному напрямку*; концепт **Траєкторія переміщення**, якому підпорядковано концепти *Здійснювати коливальний рух*, *Здійснювати обертальний рух*, *Переміщатися безладно*; концепт **Зміна розташування предмета у просторі**, який конкретизують концепти *Змінювати положення в просторі* (наприклад, *випрямлятися*, *перевертатися*); *Приймати певне положення в просторі* (*вставати*, *сідати*, *лягати*), які вказують на незначне переміщення предмета без зміни його місцезнаходження, а також концепт *Розміщуватися де-небудь*, що позначає займання певного місця (*розміщуватися*, *умощуватися*) або зміну місця перебування (*зміщуватися*, *переселятися*);

2) **часові**. Поняття часу виражає концепт **Фази переміщення**, якому підпорядковано концепти *Починати переміщатися*, *Припиняти переміщатися*;

3) **способу переміщення**. Деякі концепти цього типу дають характеристику предмета, який переміщається: *Переміщатися (про дим)*, *Переміщатися (про небесні світила)*, *Переміщатися (про повітряні маси)*, *Переміщатися (про рідину)*, *Переміщатися (про рослини)*, *Переміщатися (про світло, темряву, тінь)*, *Переміщатися (про сипку речовину)*, *Переміщатися (про тварин)*, *Переміщатися (про туман)*, *Переміщатися (про хмари)*, *Переміщатися великою масою*; інші – вказують на швидкість предмета: *Переміщатися повільно*, *Переміщатися швидко*; на засіб переміщення – *Переміщатися за допомогою транспорту*; особливості середовища: *Переміщатися в (по) рідині*, *Переміщатися, летячи*; поверхню переміщення – *Переміщатися по ковзкій поверхні*; характер рухів предмета – *Переміщати волоком*; *Переміщати кидком*; *Переміщати, навантаживши на себе*; *Переміщати, пересилаючи*; *Переміщатися бігом*; *Переміщатися з шумом*; *Переміщатися плавно*; *Переміщатися стрибками*; *Переміщатися, випереджаючи*; *Переміщатися, котячись*; *Переміщатися, переслідуючи*; *Переміщатися, повзучи*; *Переміщатися, подорожуючи*; *Переміщатися кроками*; *Переміщатися, сунучись*; *Переміщатися, танцюючи*.

Отже, під час аналізу 8 066 ЛСВ дієслів переміщення ми виділили 56 концептів, на основі яких створили словникові статті. Однак відображення системності лексики в нашому ідеографічному словнику не обмежується поділом лексичних одиниць на словникові статті за концептами, яким вони відповідають. До складу деяких великих статей входить більше ніж 700 ЛСВ, через це виникає потреба поділити їх на ЛСГ за диференційними лексико-семантичними семами. Так у словниковій статті з'являються синонімічні ряди, антонімічні пари і словотвірні групи дієслів. Цікаво, що часто ознаки, за якими виділені ці групи, збігаються з ознаками змісту концептів. Це демонструє загальновідомий факт про схильність мови до повторення тієї самої інформації на різних рівнях свого існування і різними засобами: лексичними, граматичними, словотвірними. Наприклад, збігаються з ознаками концептів простору словотвірні значення «догори» (*виходити4*) – «донизу» (*сходити2*); «до однієї точки з різних напрямків» (*сходитися1*) – «від однієї точки в різних напрямках» (*розходитися1*); «всередину об'єкта» (*заходити1*) – «назовні об'єкта» (*виходити1*); «до об'єкта» (*підходити1*) – «від об'єкта» (*відходити1*); «нашоувхнутися на об'єкт» (*наскакувати2*); «над об'єктом, через об'єкт» (*перелітати3*). Цифрою позначено номер ЛСВ у тлумачному словнику.

Для поділу на ЛСГ ми також використовуємо лексико-граматичні ознаки часу. Через велику абстрактність вони не виявлені в лексичній семантиці дієслів переміщення, а втілені в лексико-граматичних родах дії і словотвірних значеннях, власних для всіх дієслів. Це фазові роди дії: «почати переміщатися» (*підіти1*, *полинути1*), «закінчувати переміщатися» (*доходити1*); неозначено-тривалий рід дії «переміщатися якийсь час» (*політати*); означено-тривалий рід дії «переміщатися певний час» (*вилітати*); кількісний рід дії – однократне переміщення (*стрибнути*, *хитнути*) тощо.

Поняття **Способу переміщення** у мові виражають виключно засоби лексичної семантики. Через велику змістову різноманітність і обмеженість прояву певною тематичною групою вони не отримали формального вияву як словотвірні значення або лексико-граматичні роди дії.

Висновки і перспективи. Отже, ідеографічний словник є унікальним інструментом для відображення системності лексики, оскільки він представляє лексичну систему в тому вигляді, у якому вона існує у свідомості носія мови. Лексичні одини-

ці у словнику згруповано за концептами, які формують мовну концептуальну картину світу. Лексичні відповідники концепту, що входять до складу словникової статті, за конкретними диференційними лексико-семантичними і лексико-граматичними ознаками поділено на ЛСГ: синонімічні ряди, антонімічні пари, словотвірні групи. Словник дає змогу оцінити як різноманіття диференційних ознак значень дієслів переміщення, так і можливість їх зведення їх до порівняно невеликої кількості максимально узагальнених концептів. Тож словник демонструє природу людського мислення і його відображення в мові.

Методику, вироблену під час укладання словника, можна використати для ідеографічних словників дієслів інших тематичних груп. Адже перед українськими мовознавцями стоїть завдання розвивати нові напрями лексикографії, створюючи загальнономовні і термінологічні ідеографічні тезауруси.

Література:

- Украинский семантический словарь : проспект / М.М. Пешак, Н.Ф. Клименко, Е. Карпиловская. – К. : Наукова думка, 1990. – 264 с.
- Избранные труды / Ю.Д. Апресян. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1995. – Т. 1 : Лексическая семантика: синонимические средства языка. – 2 изд., испр. и доп. – 472 с.
- Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография / Ю.Н. Караулов. – М. : Наука, 1976. – 355 с.
- Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке / Г.В. Колшанский. – М. : Наука, 1990. – 103 с.
- Roget, P.M., 1852. Thesaurus of English words and phrases classified so as facilitate the expression of ideas and assist in literary composition.
- Blanc, E., 1899. Dictionnaire universel de la pensee. Alphabetique, logique, et encyclopedique. Classification naturelle et philosophique des mots, des idees et des choses. Lyon, Vitte. P. 2. 1603 p.
- Boissiere, P., 1862. Dictionnaire analogique de la langue francaise. Paris, Larousse. 1439 p.
- Begriffssystem als Grundlage der Lexikographie / R. Hallig von Wartburg W. – Berlin Akademie – Verl, 1963. – 315 p.
- Dornseiff, F., 1970. Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen. Berlin, New York, und Leipzig. 925 s.
- Diccionario ideologico de la lengua Espanola / Julio Casares. – Barcelona, 1951. – 351 p.
- Русский семантический словарь: опыт автоматического построения тезауруса: от понятия к слову / Ю.Н. Караулов, В.И. Молчанов, В.А. Афанасьев, Н.В. Михалев. – М. : Наука, 1982. – 566 с.
- Комплексный учебный словарь: лексическая основа русского языка: около 10000 лекс. ед. / под ред В.В. Морковкина. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : АСТ, 2004. – 872 с.
- Большой толковый словарь русских глаголов. Идеографическое описание. Синонимы. Антонимы. Английские эквиваленты / под ред. Л.Г. Бабенко. – М. : АСТ – Пресс КНИГА, 2007. – 576 с.
- Баранов О.С. Идеографический словарь русского языка / О.С. Баранов. – М. : ЭТС, 1998. – 840 с.
- Русский семантический словарь: толковый словарь, систематизированный по классам слов и значений / под. общ. ред. Н.Ю. Шведовой. – М. : РАН ИРЯ, 2007. – Т. 4 : Глаголы с ослабленной знаменательностью: глаголы-связки и полужнаменательные глаголы, глаголы фазовые, глаголы модальные, глаголы связей, отношений и именования. Дейктические глаголы. Бытийные глаголы. Глаголы со значением собственно активного действия, деятельности, деятельностного состояния. – 952 с.
- Активні ресурси сучасної української номінації: ідеографічний словник нової лексики / С.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критська, Т.К. Пуздирева, Ю.В. Романюк. – К. : ТОВ «КММ», 2013. – 416 с.
- Словник української мови : в 11 т. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
- Кузнецова Э.В. Ступенчатая идентификация как средство описания семантических связей слов / Э.В. Кузнецова // Вопросы металингвистики. – Л. : Изд.-во Ленинградского ун-та, 1973. – С. 84–95.
- Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания / Ю.Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 37–67.
- Голубовська І.О. Етнічні особливості мовних картин світу / І.О. Голубовська. – К. : Логос, 2004. – 283 с.

Середницька А. Я. Идеографический словарь глаголов перемещения как средство системного описания лексики

Аннотация. В статье проанализированы проблемы создания идеографического словаря, лексическая часть которого составляет 8 066 лексико-семантических вариантов глаголов перемещения современного украинского языка. Определено место словаря среди работ современной лексикографии, его роль в воссоздании картины мира украинского языка.

Ключевые слова: идеографический словарь, глаголы перемещения, концепт, языковая картина мира, лексико-семантический вариант.

Serednytska A. Conceptual dictionary as a systematization of Ukrainian motion verbs

Summary. The article describes the design principles of the ideographic dictionary (fragment, 8 066 Ukrainian motion verbs) and examines the related theoretical problems of its creation, especially reconstruction of the national conceptualisation of the surrounding world.

Key words: ideographic dictionary, concept, motion verbs, lexico-semantic variant, conceptualization of the surrounding world.